

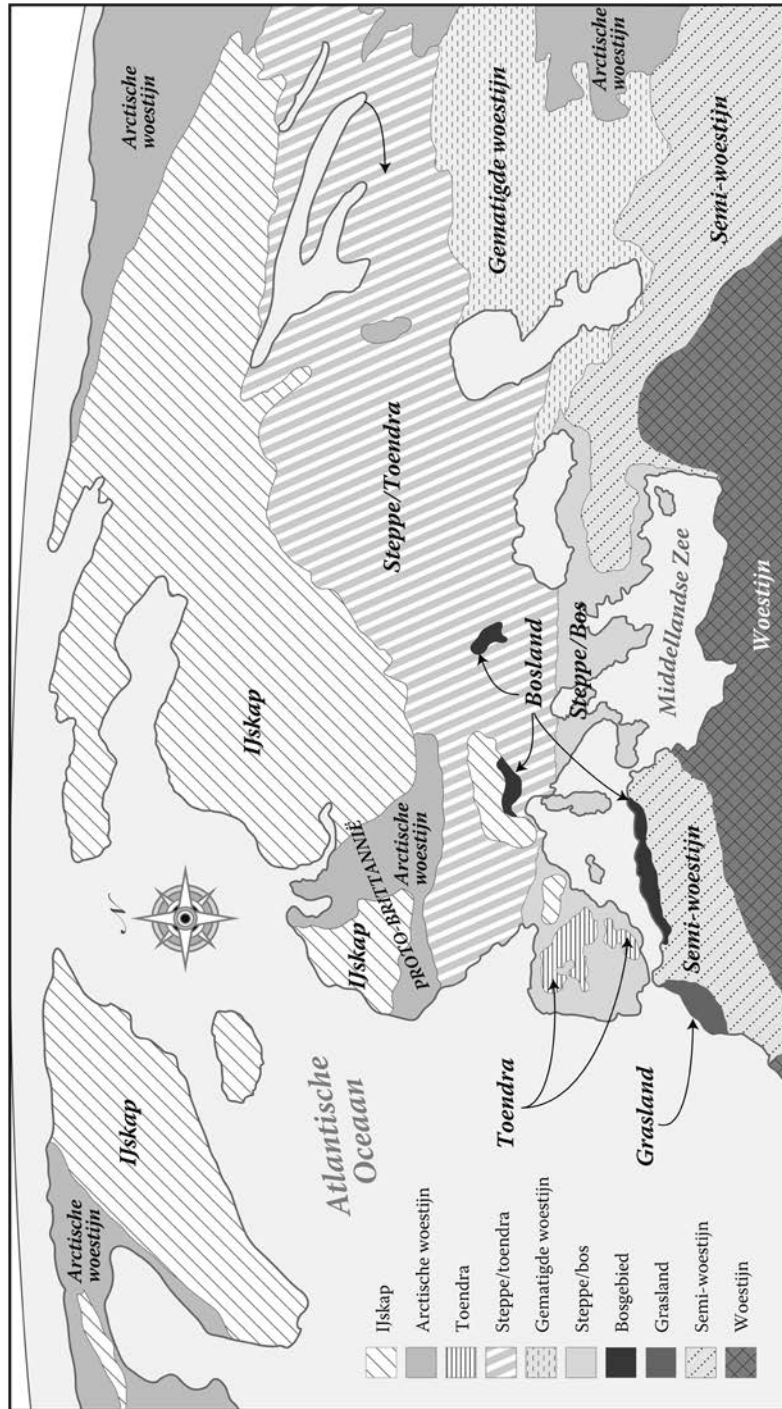
De Wet van Thatcher, 6000-4000 v.C.

Catch 22

‘Wij zijn een onlosmakelijk deel van Europa,’ hield Margaret Thatcher in 1975 de Britten voor.¹ ‘Noch de heer Foot noch de heer Benn’ – destijds de belangrijkste voorstanders van een Brexit – ‘of wie dan ook zal ons “uit Europa” kunnen halen, want Europa is waar we zijn en waar we altijd zijn geweest.’

Dit klinkt misschien vreemd, want Thatcher kwam later bekend te staan als een uitgesproken tegenstander van Europese integratie, en sommige historici vragen zich dan ook af of ze deze woorden wel echt meende. Ze was immers net leider van de Conservatieve Partij geworden onder wier leiding Groot-Brittannië tot de Europese Gemeenschap was toegetreden; nu de Labourregering dit lidmaatschap aan een referendum wilde onderwerpen, was ze het aan haar eer verplicht het te verdedigen. Welke twijfels Thatcher ook mag hebben gehad (waarop ik in hoofdstuk 10 terugkom), haar advies aan de natie aan de vooravond van het eerste Brexit-referendum legde op een betere wijze dan ooit iemand voor haar had gedaan de fundamentele feiten van de Britse positie bloot. Haar bewering – dat *Groot-Brittannië een onlosmakelijk deel is van Europa en er niet kan worden uitgehaald, want Europa is waar Groot-Brittannië is en waar het altijd geweest is* – is zo dwingend dat ik het de Wet van Thatcher zou willen noemen.

Zoals alle wetenschappelijke wetten kent de Wet van Thatcher uitzonderingen. De Britse Eilanden lagen niet ‘altijd’ in Europa, want er heeft niet altijd een Europa bestaan om deel van uit te kunnen maken. Onze planeet bestaat 4,6 miljard jaar, maar verschuivende continentale platen hebben pas ongeveer tweehonderd miljoen jaar geleden geleid tot het ontstaan van wat we nu Europa noemen. Maar afgezien van dit voorbehoud maakten de Britse Eilanden letterlijk voor 99 procent van deze tweehonderd miljoen jaar deel uit van Europa, omdat de Eilan-

Afbeelding 1.1. De uitbreiding van Europa: kustlijnen en gletsjers in de koudste periode van de laatste ijstijd, ongeveer twintigduizend jaar geleden.

den geen eilanden waren maar het ene uiteinde vormde van een grote landmassa die zich ononderbroken uitstrekte van Rusland tot de Atlantische kustlijn die honderdvijftig kilometer ten westen van het hedendaagse Galway (aan de westkust van Ierland) lag (Afbeelding 1.1). Bij gebrek aan een betere naam noem ik dit enorme, oude verlengstuk van het Continent 'proto-Brittannië'.

Tijdens de ijstijden, die een groot deel van de laatste 2,5 miljoen jaar besloegen, zogen gletsjers zoveel water uit de oceanen op dat de gebieden die we nu kennen als de Noordzee en de Oost-Atlantische Oceaan grotendeels boven de zeespiegel lagen. In de koudste periode, twintigduizend jaar geleden, was de temperatuur gemiddeld 6 graden lager dan nu. Ijskappen van wel drie kilometer dikte bedekten een groot gedeelte van het noordelijk halfrond en hielden honderdtwintig miljoen ton water vast, waardoor de zeespiegel honderd meter lager lag.

Op de gletsjers die het huidige Schotland, Ierland, Wales en Engeland bedekten was tijdens de koudste perioden in de ijstijd geen leven mogelijk, en de toendra's die zich honderdvijftig of meer kilometer ten zuiden van de gletsjers uitstrekten waren wat dat betreft nauwelijks gunstiger. Op bepaalde momenten hield het ijs zoveel vocht vast dat de regenval slechts amper één vijfde bedroeg van de regen die er tegenwoordig valt, en de lucht bevatte tien tot twintig keer zoveel stofdeeltjes. Niet zozeer vanwege de kou maar vooral omdat het er zo droog was konden in proto-Brittannië slechts weinig planten groeien, en dus waren er ook maar weinig dieren om die te eten; van menselijke bewoning was nog geen sprake.

De eerste mensachtige apen (antropologen kunnen eindeloos discussiëren over de vraag hoe de 'mens' te definiëren) leefden 2,5 miljoen jaar geleden op de savannes in Oost-Afrika, en zij zorgden al meteen voor de eerste geostrategische onevenwichtigheid. Het patroon dat we in dit boek telkens weer zullen tegenkomen – onevenwichtigheden die zich op een bepaalde plaats voordoen en vervolgens worden rechtgetrokken – is daarom zo oud als de mensheid. In dit geval nam het opheffen van de verschillen honderdduizenden jaren in beslag toen de proto-mens naar de delen van Afrika trok die voorheen niet door mensachtigen bewoond werden. We zullen echter nog een ander patroon zien: net zo snel als de voorafgaande onevenwichtigheden werden rechtgetrokken traden er telkens weer nieuwe onevenwichtigheden op omdat er nieuwe menssoorten ontstonden, hetzij in Oost-Afrika waar de mens is ontstaan, hetzij als gevolg van vermen-

Afbeelding 1.2. Het Britse toneel 1.000.000-4000 v.C. (op de kaart staan hedendaagse kustlijnen).

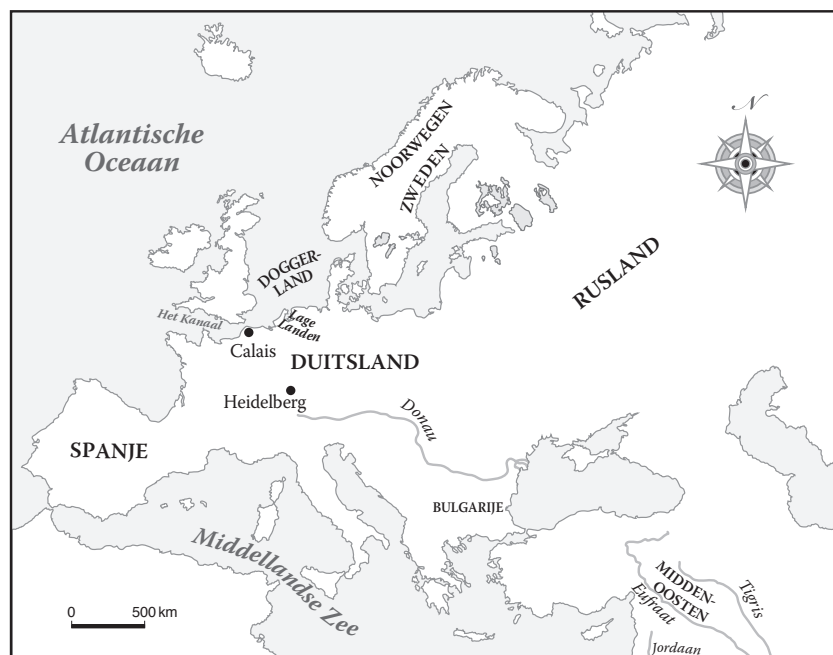
ging met de menssoorten die zich over Azië en Europa verspreidden. Ongeveer anderhalf miljoen jaar geleden waren mensen die op een ingewikkelde manier met elkaar konden communiceren – al was dat nog niet precies hetzelfde als spraak – uitgewaaid over Indonesië, China en de Balkan. Alleen gedurende warmere, nattere fasen in de ijstijd konden zij verder door Europa trekken; in een van die perioden, bijna een miljoen jaar geleden, migreerden de eerste proto-mensen naar proto-Britannië.

Het bewijs hiervoor bestaat uit een wirwar van voetafdrukken op de modderige oever van een getijdenrivier bij Happisburgh (spreek uit 'Hazebruch', want dit is Engeland) in Norfolk (Afbeelding 1.2). Nadat deze bedolven was met stuifzand verhardde de modderlaag en werden de sporen bewaard tot 2013, toen stormen het materiaal wegspoelden dat de sporen bedekte. Binnen twee weken had het water ook de voetafdrukken weggespoeld, maar archeologen hadden genoeg tijd gehad om elk detail te bestuderen en vast te leggen. Terecht sleepten zij de 'Rescue Dig of the Year'-prijs in de wacht van het tijdschrift *Current Archaeology*.

Voetafdrukken kunnen we niet dateren, maar er bestaan wel twee manieren om te achterhalen hoe oud de modder is waarin deze voeten zijn weggezaakt. We kunnen een globaal idee krijgen op grond van gemagnetiseerde deeltjes in de modder, omdat ongeveer om de 450.000 jaar de magnetische polen op aarde van positie wisselen. Toen de modder in Happisburgh door de rivier werd afgezet, zou een kompasnaald hebben gewezen naar wat we nu de zuidpool noemen, wat erop duidt dat de modder ongeveer een miljoen jaar oud is. We kunnen dit nog nader preciseren met behulp van een tweede techniek, door de fossielen (vooral de tanden van woelmuizen) in het sediment van de rivier te onderzoeken, en dan komen we uit op 850.000 tot 950.000 jaar geleden.

Het opgravingssteam vermoedt dat een klein groepje – misschien vijf mensen, waaronder een paar kinderen – zijn voetafdrukken op dit strand heeft achtergelaten toen ze schelpdieren en zeewier verzamelden om op te eten. We weten niet wat voor proto-mensen het waren, want er zijn geen botten gevonden. De oudste fossielen van proto-Britten zijn maar half zo oud als de voetafdrukken bij Happisburgh: het gaat om een scheenbeen en twee tanden die op een andere rivieroever bij Boxgrove in Sussex zijn gevonden en die van een lange, gespierde man of vrouw van boven de veertig zijn, een zogeheten *Homo heidelbergensis* of Heidelbergers (archeologen delen de voorlopers van de mens

Afbeelding 1.3. Het Europese toneel, 1.000.000 tot 4000 v.C., op een kaart met hedendaagse kustlijnen.

al sinds de negentiende eeuw in categorieën in en noemen die ‘Zus-en-Zo Mens’, vaak – zoals in dit geval – naar de plaats waar zij de overblijfselen ervan voor het eerst hebben opgegraven [Afbeelding 1.3]). Deze wezens – die op een vreemde manier op ons lijken en vreemd genoeg ook weer niet – evolueerden circa zeshonderdduizend jaar geleden, vermoedelijk in Afrika, en waren de voorouders van zowel de neanderthals als van ons.

Eveneens volgens oud gebruik werd deze Heidelbergmens vernoemd naar degene die hem had opgegraven, in dit geval de vrijwilliger Roger. De prehistorische Roger leefde kennelijk tijdens een van de zachtere perioden in de ijstijd, toen het in proto-Brittannië zelfs warmer was dan nu op de Britse Eilanden en er in Zuid-Engeland neushoorns en olifanten rondliepen. Een simpel klimaatpatroon bepaalde hoe de geografie van proto-Brittannië eruit ging zien. Tijdens warme, natte perioden in de ijstijd, zoals in Rogers tijd, bleven onevenwichtigheden gladgetrokken worden totdat die de rand van de wereld langs de Atlantische Oceaan bereikten, maar in koudere, drogere fasen bewerk-

stelligde de geografie datgene waartoe Michael Foot en Tony Benn niet in staat waren. Ijs en stof veranderden proto-Brittannië en grote delen van het gebied ten noorden van de Alpen en de Pyreneeën in een onbewoonbare woestijn, en plaatsten deze territoria buiten Europa.

Er was echter een complicatie: terwijl proto-Brittannië als gevolg van de opwarming van de aarde een deel van Europa kon worden, kon te veel opwarming, evenals te weinig, proto-Brittannië weer losmaken van Europa. Ongeveer 450.000 jaar geleden leidde de ineenstorting van een smeltende gletsjer in wat nu de Noordzee is tot het vrijkomen van een gigantische hoeveelheid ijskoud water dat daarachter werd vastgehouden. Maandenlang stroomde elke minuut van de dag meer dan een miljoen ton water door de breuk in de gletsjer, en het water kerfde diepe geulen in de bodem van wat we nu het Kanaal noemen en waar de typische traanvormige heuvels ontstonden. De tsunami brak ook door de hoge, uit kalksteen bestaande landbrug heen die het huidige Dover en Calais met elkaar had verbonden en sleet de laagte uit die we nu het Kanaal noemen, waardoor proto-Brittannië veranderde in de proto-Britse Eilanden.

Op deze spectaculaire wijze deed de insulaire positie haar intrede in de Britse geschiedenis die leidde tot een catch 22 op klimatologisch gebied. Wanneer het op de Eilanden warm genoeg was om er te kunnen wonen stroomde er veel water door het Kanaal, en ongeacht Rogers vaardigheden op andere terreinen, waren hij en de zijnen niet in staat de vierendertig kilometer open zee over te steken. Maar wanneer het in Europa koud genoeg was om de zeespiegel te doen dalen waardoor het Kanaal een landbrug werd, was het doorgaans te koud om die over te steken en in proto-Brittannië te leven. Het klimaat zorgde voor een aanpassing van de Wet van Thatcher: de Eilanden konden alleen deel uitmaken van Europa als het niet te heet en niet te koud was, maar precies goed. Zowel ijs in het Kanaal als water in het Kanaal sneed Brittan- nië van het Continent af.

Voor zover we weten was het klimaat tussen ongeveer 400.000 en 225.000 jaar geleden niet gunstig. Brittan- nië bleef verstoken van proto- mensen totdat zich een gloednieuwe onevenwichtigheid voordeed: de evolutie van de neanderthals zo’n 300.000 jaar geleden, ofwel in Afrika of ergens in het Europese grensgebied. Zij waren sterker en slimmer dan de Heidelberg- mens en konden beter tegen de kou. Achttien tanden van hen wijzen erop dat zij 225.000 jaar geleden helemaal naar het noordwesten waren getrokken, naar Pontnewydd in Wales. De

daaropvolgende tweehonderdvijftig eeuwen waren de toendra's van proto-Brittannië hun jachtterrein (uit botonderzoek blijkt dat zij grote eters van rood vlees waren). Zij verdwenen pas weer van het toneel toen ongeveer 160.000 jaar geleden (de datering staat nog steeds niet vast) een nieuwe mega-overstroming – groter nog dan de eerste – het Kanaal nog dieper uitsleet. Afgesneden van Continentale versterkingen als zij waren, stierven de Britse neanderthalers uit, en er zijn geen tekenen van menselijk leven op de Eilanden gevonden totdat de temperatuur ongeveer 60.000 jaar geleden weer gunstig werd, toen het koud genoeg was voor de golven om zich van de landbrug terug te trekken, maar ook warm genoeg voor neanderthalers om naar het noordwesten te trekken en wel helemaal tot Derbyshire. Verder konden zelfs zij niet gaan.

Uit- en toetredingen

Een neanderthaler zou de Wet van Thatcher belachelijk hebben gevonden. Het was gewoon niet waar dat Brittannië onlosmakelijk met Europa verbonden was. Veeleer maakte het er soms wel en soms geen deel van uit, en omdat het ofwel te koud ofwel te warm was behoorden de Eilanden zelfs vaker niet bij het Continent. Dit patroon werd doorbroken doordat wij, de moderne mens, tot ontwikkeling kwamen, beschikkend over het intellectuele vermogen om op technologisch en organisatorisch gebied te innoveren en daardoor aan de geografie andere betekenissen te geven.

Ongeveer 300.000 jaar geleden, rond de tijd dat de eerste neanderthalers verschenen, evolueerde ook onze eigen versie van de mensachtigen – *Homo sapiens* ('denkende of wetende mens') – in Afrika. Het is niet duidelijk of de eerste exemplaren van *Homo sapiens* werkelijk verstandiger waren dan neanderthalers, maar zo'n 100.000 jaar geleden waren hun afstammelingen dat wel degelijk, hetgeen een geostrategische onevenwichtigheid veroorzaakte die sneller rechtgetrokken werd dan ooit tevoren. Komend uit Afrika sloeg *Homo sapiens* rechts af en bereikte 60.000 jaar geleden Australië; andere groepen sloegen links af en staken ongeveer 43.000 jaar geleden de landbrug naar proto-Brittannië over (er is enige discussie over de ouderdom van de oudste overblijfselen van *Homo sapiens* in Brittannië, bestaande uit drie tanden en een stuk kaak, gevonden in Kents Cavern in Torquay in zuidwest Engeland).

De nieuwkomers zagen er net zo uit als u en ik, liepen hetzelfde, spraken hetzelfde, zozeer zelfs dat de eerste geleerde die een van hun skeletten opgroef (William Buckland, lector geologie aan de Universiteit van Oxford) bij Paviland in Zuid-Wales in 1823 niet kon geloven dat het zo oud was. Buckland was een gewetensvol wetenschapper en het feit dat hij in de omgeving van de mensenbotten ook een schedel van een mammoet aantrof, zou een aanwijzing moeten zijn geweest dat ze echt heel oud waren. Buckland was echter ook een vrome christen, die ervan overtuigd was dat het volgens de Bijbel niet mogelijk was dat mensen tegelijkertijd met uitgestorven dieren leefden. Omdat hij er zeker van was dat de mammoet dateerde van vóór Noach en de zondvloed, en de opgegraven mens van erna, meende hij dat grafdelvers het voorwereldlijke overblijfsel hadden verplaatst en de misleidende indruk hadden gewekt dat deze mens en de dikhuid tijdgenoten waren. Aangezien de Romeinen in de buurt van Paviland een legerkamp hadden gebouwd, was Buckland ook van mening dat het skelet dateerde uit de Romeinse tijd; en omdat het skelet was versierd met rode oker en ivoren sieraden concludeerde hij dat het de overblijfselen van een vrouw waren. En ten slotte was hij ook van oordeel dat deze 'Rode Vrouw van Paviland' (zoals hij haar noemde), die cosmetica droeg en naast een Romeins kamp woonde, waarschijnlijk een prostituee was.

Zelden was een redenering zo onjuist. C14-datering, een techniek die wetenschappers in staat stelt op grond van de verhouding tussen verschillende koolstofisotopen de ouderdom van elk organisch voorwerp te bepalen van minder dan vijftigduizend jaar oud, wijst uit dat de Rode Vrouw geen beoefenaar van het oudste beroep uit de eerste eeuwen n.C. was maar een verzamelaarster die rond 31.000 v.C. leefde. En omdat we inmiddels meer van skeletten afweten, staat het nu ook vast dat de vrouw een man was.

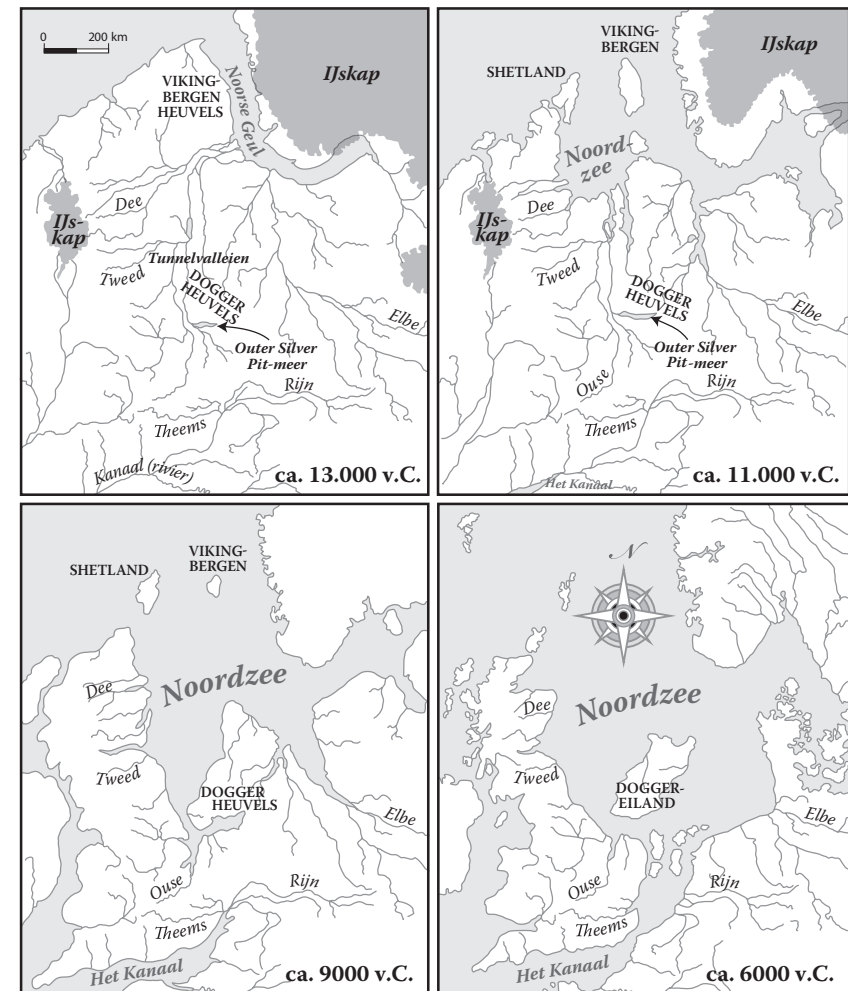
Tegen de tijd dat de Rode Man het tijdelijke voor het eeuwige verwisselde, hadden de Britse neanderthalers allang hetzelfde gedaan. Sommige archeologen denken dat de *Homo sapiens* net zo lang op de neanderthalers hebben gejaagd totdat zij waren uitgestorven of dat de neanderthalers in de concurrentiestrijd om voedsel tegen de moderne mens het onderspit dolven; volgens anderen legden zij het loodje als gevolg van klimaatverandering en ziekten. Hoe dan ook, de moderne mens had proto-Brittannië de volgende twintigduizend jaar voor zichzelf, totdat het ijs proto-Brittannië weer van Europa scheidde. Tegen 20.000 v.C. bereikte de temperatuur het laagste peil ooit. Alles werd

onder gletsjers bedolven, behalve Engeland en de zuidkust van Ierland, en zelfs deze gebieden waren te koud en te droog voor bewoning. *Homo sapiens* trok niet alleen weg uit proto-Brittannië maar uit vrijwel het hele gebied ten noorden van de Alpen.

Toen het na 15.000 weer warmer werd, keerde zoals verspeld kon worden de mens weer terug naar proto-Brittannië. Uit recent DNA-onderzoek kan worden opgemaakt dat de eerste bewoners zich vanuit Spanje in noordelijke richting langs de Atlantische kust verspreidden en zich rond 11.000 in Edinburgh vestigden, maar twee eeuwen later werden zij door de hevige kou weer uit proto-Brittannië verdreven. Na twaalfhonderd jaar was de temperatuur voor de verdrevenen hoog genoeg om terug te keren. Eerst hadden zich al in noordwestelijke richting berken, wilgen en espen verspreid die zich voegden bij de grassen en heesters, de enige vegetatie die in de ijstijd op de toendra kon groeien. Tegen 8000 v.C. was ook de hazelaar gearriveerd, en duizend jaar later waren grote delen van proto-Brittannië bedekt met eiken-, elzen- en iepenbossen, vooral in het zuidoosten. Hier leefden herten, elanden en wilde paarden en zwijnen, en ook de roofdieren die hen aten: de bruine beer, wolven, wilde katten – en wij natuurlijk.

Ik zeg opzettelijk ‘wij’. Deze nieuwkomers, die uit de Balkan, Italië en Spanje naar deze streken migreerden toen de gletsjers zich terugtrokken, zijn de eerste Britten wier DNA nog steeds wordt aangetroffen in de huidige bewoners van de Eilanden. Dit weten we sinds 1996, toen de geneticus Bryan Sykes oud DNA isoleerde uit de tand van de ‘Cheddar Man’, een prehistorische Brit die in 1903 werd opgegraven en die tienduizend jaar geleden was begraven in een grot in Cheddar Gorge in zuidwest Engeland. Sykes riep de hulp in van een plaatselijke onderwijzer, Adrian Targett, om DNA-monsters te verzamelen van mensen die in de buurt van de opgravingsplaats woonden om na te gaan in hoeverre de genenpool sinds de prehistorie was veranderd. Tot zijn vreugde vond hij één persoon die met zekerheid van de Cheddar Man afstamde: Targett zelf, die op nog geen kilometer afstand van Cheddar Gorge woonde.

In 2019 toonden genetici ook aan dat de Cheddar Man, de oudste Brit, ‘groene/blauwe ogen, donkerbruin (mogelijk zwart) haar en een bruine of donkere huidskleur’ had.² De bleke huidskleur van moderne Britten en de gevoeligheid voor zonlicht lijken zich pas de laatste drie of vier millennia binnen de genenpool te hebben verspreid. Niettemin, aldus Targett, ‘zie ik een duidelijke familiegelijkenis’ met de laatste reconstructie.³

Afbeelding 1.4. Het paradijs herwonnen en verloren: zich terugtrekkende ijskappen legden vruchtbare nieuwe gebieden bloot, maar toen de zeespiegels stegen liepen die goeddeels onder water (linksboven: 13.000 v.C.; rechtsboven: 11.000 v.C.; linksonder: 9000 v.C.; rechtsonder 6000 v.C.).

Toen de voorvaderen van de Cheddar Man naar proto-Brittannië trokken, waren het noorden en westen warm genoeg om daar te kunnen leven maar ook nog steeds met een brede landbrug met het Europese vasteland verbonden, al heeft dit maar een paar eeuwen geduurd. Na de ijstijd was tegen 9000 v.C. als gevolg van smeltende ijskappen tussen proto-Ierland en proto-Schotland een kanaal ontstaan, en ver-